

EGY NÉMET KATONA NAPLÓJA

Bori Imre

Naplót írni mindig késve kezd az ember. Csak húsz esztendő elmúlt idejét kellene bejárni, de az emlékezet nagylikú rostáján a legtöbb szín, hangulat, esemény, benyomás, apró mozzanat a feledésbe hullott, s csak az impresszió jelzi és őrzi a múltat, de az is csak erős színeiben és nagy vonalaiban. Úgy mutatja őket, mint kései szürkület a tárgyakat: az egész még látható, de részletei elvesztek már, s maga az egész tárgy a létező és az irreális határán lebeg, amelyet már csak az elemző kedv és még inkább a szépíró kreatív beleérzése és megidézõ ereje tud megfogni és dimenziókban érzékelni.

A német katonával történt találkozásaim is ebben a homályban derengnek, s most, hogy fel kellene idézni őket, hogy szembesítsem egy olvasott könyvből áradó kép vonásaival, nem annyira az élményekre támaszkodhatom, mint tudásomra, amelyet az elmúlt húsz esztendő során gyűjtöttem össze róla történelemből, versből, regényből, emlékiratból. A közvetlen benyomás után kutatok emlékezetemben, s ezek annyira gyérek, hogy messzire nem lehet velük jutni, csak addig a nagy általánosságig, amelyet ez a nagy ismeretlenség még megmutat.

Úgy látom, nemcsak én vagyok így e meditációs tárggyal, az emberek legtöbbször is, s még inkább így van vele a világ szépirodalma, az a betűrengeteg, amely a háború alatt s leginkább az elmúlt évtizedekben leíródott a német katona témájára. Mindenünnen a szubjektívnek az a közvetlensége hiányzik, amely az individualizálásból áradhat ki csupán, s Európa a német katonát az egyéninek éppen ebből a szempontjából nem látta, s objektíve nem is láthatta, mert idegen volt tőle a német katona világa. Kívülről, hogy ne mondjuk: ellenségesen — ami e kérdés esetében egészen természetes. sőt ez az egyetlen természetes viszonyulás — nézik még a németek is, mint Wolfgang Borchert, akik kritikus szemmel vizsgálták a német katonát, és érzelmileg nem kapcsolódtak hozzá. S így, kívülről látta a francia Vercors is, aki *A tenger csendjében* legalábbis meg akarta érteni a német katonát mint jelenséget.

A német katona az emberek tudatában, s ez az objektív valóság objektív tükröződése, az ellenséges „másik” világot jelentette, az arcvonal ellenséges oldalát, mint ahogy a megismerés elé is az embertelenség emelt falat: a német katona megközelíthetetlen volt. A kivégző sorfalak látványáról a kivégzettek már nem tudtak szólni, a tankok lövésein figyelő szemek nem mondtak semmit, a gépfegyver mögött rángatózó kéz gazdája csak a go-

lyók zümm-zümmjeit küldte üzenetként önmagáról, a haláltáborok krematóriumaiiban elűntek sem vallhattak róla, aki egy német alapossággal megszervezett halálgépezet csavarja volt. Narviktól Kréta szigetén át Tobrukig és El Alameinig, Bretagne-tól a Volgáig az emberek, akikkel szemben találta magát, a gyűlölet összehúzott szemöldöke alól látták, megismerni nem ismerhették meg, s nem is akarták megismerni.

A pusztítás, a halál képeiben a német katonának csak egy mitológikus arcát ismerhették s láthatták. Egy transzformáció eredménye ez, amelyben a német katona az Európa testére taposó katonacsizmává; a menetelő léptek fenyegető dübörgéssé; az emberi hang stukák vijjogó vércsehangjaivá; az ember a halál ezer nemének kitalálójává és megvalósítójává vált: a halál arkangyala, szürke hírnöke lett.

Individuálisan, egyénként azonban szinte senki sem látta. Róla az általános benyomás egyéni vonásokat nem őriz. A német katona maga az általánosság, a *német katona*, aki csordaként árasztotta el Európát, karakterizálhatatlanul, hiszen a mai Európa irodalma nem ismer alkotást, amely a német katonát egyéni vonásaiban, emberi méreteiben ábrázolná és mutatná meg. Téves lenne azonban azt hinni, hogy Európa valamilyen önámítás hatása alatt viszonyult így a német katonához, és az a mítosz, amely hozzá kapcsolódik, pusztán fikció. Reális alapjai a német militarizmusnak a fasizmussal hatványozott lelkiségében figyelhetők meg, amelyben a hősiesség, a kötelességteljesítés, a hazaszeretet, bátorság, a jó katona fogalmai a maguk ellentéteibe csapnak át, negatív vonásokat öltve, egy embertelen világot körvonalaznak, részleteiben pedig az embertelenség elrugaszkodott tüneteit hordozva, a borzalom, rettenet, szadizmus, gyilkolás, kegyetlenség mitológiáját alkották meg. Egy mentalitás kialakult formáival találta magát szemben Európa, amikor megindult a német hadigépezet, amely a háború edzette humanizmus szemében ismeretlen volt riasztó s meztelen kegyetlenségével, a halál rafinált formáinak alkalmazásával, hisz ezeket csak olyan világ termelhetné ki magából! amelynek alapjaiból sarjadnak a gyilkos ötletek, gondoljunk csak a koncentrációs táborokról szóló beszámolók megdöbbenő igazságaira. Nem véletlen, hogy Európa népeinek irodalma a háború után, de még ma is jórészen ezzel a jelenséggel foglalkozik. A skála, amelyen ezek az alkotások játszanak, igen széles, a tematika, amit a német katona megjelenése hozott, szinte kimeríthetetlennek látszik, s az aspektusok is, amelyekből szemlélődni lehet, a változatok végtelen gazdagságát adja. Gondoljunk csak az olyan alkotásokra, mint Thomas Mann *Doktor Faustusa*, amely ezt a német mitológiát mitológikus vonásaiban elemzi, és Goran Kovačić *Tömegsírja*, amely a német mentalitásnak legbrutálisabb megnyilatkozásait örökíti meg a szépíró eszközeivel.

Bárhova nézzünk is tehát, oda kell kilyukadnunk, hogy Európa a német katonát nem látta embernek, mert az emberként nem is volt látható: nem voltak emberi megnyilatkozásai. Nemcsak Európa népeinek az ellensége volt, több annál: *minden emberinek* az ellensége, s ezért szinte törvénytörően így is afirmálódott a köztudatban.

Ritka alkalom, szinte kuriózzummal felérő szembesítési lehetőség kínálkozik két faksimile kapcsán: frásztalomon egy gót-betűs *Taschenbuch* és egy *Avala 5* notesz találkozhat most. Boško Petrović szövegkiadása alkalmával (Boško Petrović: *Dnevnik nemačkog vojnika*. Matica srpska, 1962).

Amit az *Avala 5* notesz felidéz, a magyar költészet barátai előtt már jól ismert. S a notesz sorsa is: tulajdonosa Bor vagy Žagubica kereskedésében vehette. Kelet-Szerbiában, 1944 tavaszán, amikor Žagubica fölött, a hegyekből, valamilyen parancs önkénye

leparancsolta a közeli szerbiai kisvárosba, vagy a messzebbi Borba, a Homolje lankáin és meredékein át. Tartalma költői dokumentum, megrázó erejű versek, a faszizmussal találkozott humanizmus szavai: A „Nyolcadik ecloga” komor bibliai sötétség, a „Levél a hitveshez” boldogságot evokáló merengése, az „A la recherche...” sajtó nosztalgiája, az „Eröltetett menet” versképeknek sokoldalú célzásai, amelyek a német középkor Walter von der Vogelweidéja versének dallamára készültek egy újra felébredt német középkor sötétjében, s amely megszakított soraival vizuálisan is egy kanyargó út képét láttatja, s végül a négy „Razglednica” pársoros üdvözlétei az élőknek, attól, akit a halálba hajtának. Naplósorok ezek a versek is, amelyek „Radnóti Miklós magyar költő” tulajdonai voltak, sokkal inkább személyhez kötöttebbek, mint a többi verse. A költő nemcsak megírta őket, hanem egy hosszú út állomásain át hordozta is a noteszban, s amikor a tarkólövés utolérte, egy egész esztendeig őrizte még az esőkabátban bomló test a versként elmondott üzeneteket.

Ma már nehéz felidézni a Lager Heidemant, fönny a hegyekben, ahol az *Avala 5* noteszba bekerültek az első versek. Jártam Žagubicán, de az embereknek rövid az emlékezetük, vagy lehet, hogy csak bizalmuk nem oldódott fel. A „szögesdróttal beszegett, vad tölgykerítés”-nek nyoma sincs már, s a táj sem „Szerbia vak teteje”, mint ahogy a költő látta, de a versben feszül a drót, s belül „rongyosan és kopaszon” élnek a foglyok, könyvek nélkül, hisz „zseblámpát, könyvet, mindent elvettek a Lager őrei s posta se jön, kőd száll le csupán barakkunkra”, ahol „rémhírek és férgek között él... francia, lengyel, hangos olasz, szakadár szerb, méla zsidó”, valamennyien látják „az ablakon át, hogy a fegyveres őrszemek árnya lépdel a falra vetődve az éjszaka hangjai közben”. A „háborúba ájult Szerbia” ez, s benne a költő, aki így énekelt:

*Virág voltam, gyökér lettem,
súlyos, sötét föld felettem,
sorsom elvégeztett,
fűrész sír fejem felett.*

Kaotikus álmokként, a valóság látomásaként megjelenik a háború képe 1944. augusztus 23-án írt versében:

*Gyors nemzetek öldöszik egymást
s mint Ninivé úgy meztelenül le az emberi lélek.
Mit használtak a szózatok és a fulánk fene sáskák
zöld felhője mit ért? hisz az ember az állatok alja!
Falhoz verdesik itt is, amott is a pötty csecsemőket,
fáklya a templom tornya, kemence a ház, a lakója
megsül benne, a gyártelepek föl szállnak a füstben.
Égő néppel az utca rohan, majd bűgva elájul,
s fortyan a bomba nagy ágya...*

S aztán a halálba indulás, a menet a tömegsír felé. Az első lépteknél még felmerül a gondolat: „Bolond, ki földre rogyván fölkél és újra lépked, s vándorló fájdalomként mozdít bokát és térdet”, aztán a kényszerű visszavonulás a szabadság elől:

*Bulgáriából vastag, vad ágyuszó gurul,
A hegygerince dobban, majd tétováz s lehull;
torlódik ember, állat, szekér és gondolat,
az út nyerítve hőköl, sörényes ég szalad.*

Az utolsó „Razglednicát” kell még idézni, a tarkólövések nyomán halálba forduló testek látványát, s még egyszer megszólaltatni az ismeretlen német katonát a botorkáló, bukdácsoló költő elnyúlt teste fölött Szentkirályszabadján, 1944. október 31-én, azt a „Der springt noch auf”-ot, amely megmondja, utolsó moz-

dulatként mintegy keretét adja a költő rettenetes élményeinek: fasiszta német katonák tették ezt vele, s társaival a háború utolsó előtti esztendejében, fél évvel Berlin eleste előtt.

A T a s c h e n b u c h így vall tulajdonosáról:

Soldat Hans Dietrich, 22501 C, Berlin-Niederschönhausen, Schlossallee... Az első bejegyzés 1944. október 22-én, vasárnap került a füzetbe a görögországi Larisszánál, az utolsó 1945. április 7-én, a szerémségi fronton keletkezett, s ott talált rá a naplóra Šaregrad és Mohova között az elhagyott lövészárokban kilenc nappal később Boško Petrović, Rosenberg könyvének társaságában, amely a „XX. század mítoszáról”, más szóval a német nemzetiszocialista ideológiáról szól.

Meghalt-e ott a szerémségi front csatáiban, vagy csak elhagyta menekülés közben a füzetet? A napló közzétevője sem tudja megmondani. A napló azonban itt van, s kínálja a párhuzamokat: az olcsókat is, az olyasfélét, hogy lám: a fogoly költőéhez hasonló sors várt a foglárra is, hisz egy elhagyott, holttestekkel teli néma lövészárk a csata után aligha különbözik a tömegsírtól, melybe a legyilkoltak tetemei kerültek.

Ez a katonanapló azonban többre is csábít: a szembesítésre. Nemcsak a naplók sorsa az érdekes, bár ez is nem egy tanulással szolgálhat, hanem az egy világnak különböző aspektusból látott képe is, amelyet a szövegek tartalmaznak. Mind a két férfit ugyanegy erő tartja fogva: a költőt rabként, zsidóként, Hans Dietrichet a Wehrmacht tagjaként, n é m e k t é n t, foglyok és népek csőze és leigázójaként. Mondhatnánk úgy is: egymást determinálta a két s mégis egy világ, és ha jellemzőek azok a mozzanatok, amelyek a két vallomásban azonosak vagy hasonlóak, még inkább jellemző az, amit elhallgatnak, amiről nem beszélnek, ez pedig elsősorban Hans Dietrich írására vonatkozik.

Radnóti a „háborúba ájult Szerbia tetején” az álommá vált béke opszessziójában éli élete utolsó hónapjait. S míg kedvvel és látható gyönyörűséggel merül el elvesztett világa szépségeinek ecsetelésébe, a békének így felidézett virtuális fényében nem akarja látni azt a sötétséget, amely körülfogja lelkét a tábori drótkerítés szorításában. Radnóti békéjének emberi ismervei intellektuális attitűdöt lehelnek, annak az európai humanizmusnak a szellemét mutatják, amelyek a polgári jólét keretein túlmutatva, azt az értelmiségi és költői világgépet idézik, amely ellen a háború vak erői esküdtek össze, s a költő türelmes rezisztenciájában mást nem tud ellenségei ellen szegezni, mint a béke boldog korát, a barbárság ellenében a kifinomult intellektust, amelyben „jelzők ringtak a metrum tajtékos taraján”, s az alkotás nagy élménye foglalkoztatta az elméket.

A költő csak önmagában és önmagából él, a külvilág szinte megszűnni látszik a szemében. Tájélménye nincs már, az idill, amelynek költője akart lenni, az idillikus tájban immár fel sem mérülhet, és az életöszton is csak pislákol benne. Csak a „lélek hosszát” járja még, s bár a „2x2 józansága hullt rá”, intenzíven csak múltjában él, mint aki kibékült már a halállal, tudva, hogy őrei „ellenére élt és fogoly”, ahogy a „Levél a hitveshez” című versében írta.

Fogoly ő, aki csak a szellem szabadságában élhet már, ez pedig közvetve nemcsak a háborús világot, hanem a német fasiszta háborús világot jelenti, amely a megszállás és a rabság fogalmainak is eddig nem nagyon ismert változatait termelte ki. Radnóti nem nevezi nevükön a fasiszta jelenségeit, azt a világot, amely halálos súllyal nehezedik rá. Utolsó versében a német nyelvű idézet s a „Levél a hitveshez” „ellenükre élek” kitétele a „fogoly vagyok” és a „tábor őrei” kifejezések mellett, vallanak részletesebben, s az atmoszféra rajza a maga általánosságában az, ami Radnótinál a konkrét élethelyzetre és a korra vall.

Igazságtalanok lennének Hans Dietrichhez, a 22501 C egység katonájához, ha nem hangsúlyoznánk, hogy Radnóti élményvilága, a kifejezés, amellyel él egy intellektuális lény megnyilatkozása, akinek a költői transzformáció mintegy az anyanyelve már, s aki a konkrét és az absztrakt, az egyedi és az általános viszonylatait is ebből a költői szemléleti pontból látja és látatja. Hans Dietrich nem volt költő, és írásképe is azt mutatja, hogy írástechnikája nem volt fejlett. Csak „költői” lélek volt, ahogyan ez a félművelteknél megnyilatkozhatik, de a ceruzát élmény adta a kezébe, a német vereség élménye, amelyről ugyan nem szólt egy szót sem, de minden bejegyzése ezt sugallja.

Vallomása éppen ezért bír a hitelesség erejével, hiszen nem az intellektus magát emésztő s szemlélődő, meditációkra hajlamos természetével nyilatkozik, hanem nyersebb áttételekben, megnyilatkozásokban mutatkozik meg, az étellel, elsősorban a maga életével van elfoglalva, a külső világ, abban pedig önmaga helyzete érdekli. Ha Radnóti koordinátái, ahogy Borba és Žagubicára kerül, virtuálissá válnak, elsősorban abból él, amit magával hozott, Hans Dietrich intenzíven csak a külső hatásokat figyeli. Radnótinak csak múltja van, neki csak jelene, és elszólásaiból kivehető: a jövődjére is gondol. Radnótinál az álommá vált élet, Hans Dietrichnél az élés és az élet ösztöne az, ami lángol. A költő már nem tördök az étellel, Hans Dietrich nem mer a halálra gondolni.

Nincs szándékomban a barbárság és a műveltség párhuzamát feszegetni, hiszen Hans Dietrich, legalábbis írásából ez tűnik ki, nem tartozott a vérszomjasok közé, természete békésebb volt, a parancs sodorta őt is, közkatonaként, egy berlini külváros fiaként, aki azonban intellektualizmust játszik: mereng a táj szépségén, felpanaszolja éhségét és a kameradok jellemtelenségét, jóindulatáról a „benszüllöttekkel” szemben pedig nem győzi biztosítani önmagát.

Az ő világa mégis az „öröké”, s feljegyzései éppen azzal válnak érdekessé, hogy a fasiszta német katonának emberi méreteket adnak. Ha Radnóti verseinek az kölcsönöz megdöbbentő hitelességet, hogy hiányoznak az élet konkrétságai belőlük, mint-hogy azoktól meg voltak a foglyok fosztva, Hans Dietrich sorai azzal nyerne hitelükben, hogy csak életfunkciókról beszélnek. Van azonban egy pont, ahol találkoznak, egyet mond a két külön vallomás, egyet lát az erőltetett menet szenvedő s tántorgó kényszerítettje, s az, aki potenciális örként számol be a visszavonulásról. Időben nem nagy a távolság a költő és a német katoná között, s bár földrajzilag messze jártak egymástól, a szorítás és a kényszer, amely hajtotta őket, egy volt.

Radnóti mohácsi „képeslapján” ezt írta:

*Az örökök száján véres nyál csorog,
az emberek mind véreset vizelnek...*

Hans Dietrich 1944. november 11-én, tíz nappal Radnóti vallomása után írta:

„Mensch und Tier leiden”. (Az ember és az állatok szenvednek.)

Egy másik bejegyzése a prózai megfogalmazásban is erősen emlékeztet Radnóti első „Razglednicájára”:

*Bulgáriából vastag, vad ágyuszó gurul,
a hegyerincre dobban, majd tétováz s lehell;
torlódik ember, állat, szekér és gondolat,
az út nyerítve hőköl, sörényes ég szalad...*

Hans Dietrich pedig így vall:

1944. november 17.

Der gestrige Marsch war des Guten zuviel. Fast jeder bekam verschundene Füße. Die Strasse bot ein buntes Bild. Alle denk-

baren Zugtiere und Gefährte, alle Waffengattungen, alla Dienstgrade, sogar ein Fahrender Buff. Serbien? Die Landschaft fremdartig wild; ärmliches Volk, Wir sind über Mitrovica hinaus. Überall die Spuren des Krieges.

De volt egy pont, ahol Hans Dietrich sem tudott másról beszélni, mint a halálról. 1945. március 25-én még „szép tavaszi napról” számolt be, április 7-én már csak a halálról szól:

Hinz tot, danach vorgestern Frank und Knust an schwerer Verwundung gestorben. Kretke verschüttet. Karl Suhling tot. Die Bilder des Grauens haften im Gedächtnis.

Igen, a halál borzalmait nem tudom feledni... — s elnémult Hans Dietrich, valóságosan is. A Radnóti jósolta lemeztelemlült emberi lélek hát itt is megnyilatkozott. De...

Hans Dietrich tehát elárulta magát, de ő is kimondta nemegyszer a „Der springt noch auf”-ot, nem tagadva meg önmagát és világát. Ami azonban megdöbbentő ebben a katonanaplóban, az az, hogy minden annyira természetes benne, hogy mindennek emberi mérete van, sokkal inkább, mint mondjuk Radnóti költői vallomásának. Ott a felnagyítottság hat, itt, ebben a nem irodalmi pretenziójú szövegben, a normálisnak egy olyan túltengésével találkozunk, amely az embertelennek ugyanazt a hangulatát sugallja, mint a költői napló.

De ez az „emberi méret” jellegzetesen német szabású. Egész Európában így viselkedett. Ahogy élni akar Görögországban és Kosovón, Szerbiában és Vukovarnál. Ahogy örvendezik a Földközi-tengernek vagy egy meleg fürdőnek, ahogy szemrebbetés nélkül beszámol arról, hogy baromfit loptak és ablakokat zúztak be részegen; ahogy „bolondultak”, ahogy beszámol az elrabolt kocsikról és ingóságokról, vagy ahogy gyönyörködik a macedón táj szépségében, leírva, hogy ide, ha béke lesz, vissza kell térnie még; ahogy közömbösen bezabálja egy Prištinába menekült siptár családtól rabolt tyúkot, s közömbösen nézi, hogy azok majdnem sírva fakadnak — természetesen nem fásultságból eredt, hanem világlátásból, abból, hogy az a természetes, amit ő csinál, nem Berlinben, a Niederschönhausenen, hanem Larisszában, Prištinában, Zvorniknál vagy Šarengradnál — szerte Európában.

Emberi funkcióit más népek rovására kielégítve, s a magával hordozott borzalom és halál sugárzásában is a maga kényelmével és gyomrával foglalkozva annak a „felsőbbrendűségbe vetett hitnek” a nevében cselekedett, amelynek szellemében a fasiszta Németországban felnőtt. Az „örök” közömbös logikája szól belőle egészen az utolsó pillanatig, egészen addig, míg be nem vallja: a háború borzalmait nem tudom feledni.

Az a megdöbbentő, hogy katonaként is polgár módjára gondolkozik, pontosabban: ahogy ez a két szerepkör nála keveredik, s már-már azonosul is. Amikor egyszerű emberként gondolkodik, akkor is a katona eszével nézi a világot, s fordítva. Nem tud másként cselekedni, s nem hajlandó meglátni mást a világból, csak azt, amit szemlélete megenged neki. Például nem döbben arra, hogy hódító, hogy leigázotti népek földjén jár, hogy gyűlölet veszi körül. Ez is természetes a szemében. Ez már nem a katona logikája, hanem az elembertelenedés egy mélypontja, az a pont, ahol a tótágast álló világ látszik normálisnak. Hans Dietrich naplója azonban bizonyos elmozdulást mutat erről a holtpontról. A háború borzalma — és ezt bevallja — kísérti. Éppen akkor teszi ezt, szinte az utolsó pillanatban már, amikor el kell némulnia. S ennek a tótágast álló világnak ez a logikája, amit Hans Dietrich végig is csinált. A maga módján itt is hű maradt azonban önmagához, annak a „2×2” józanságnak a nevében, amit a fo-

goly Radnóti is meglátott egyszer. De ez a „józság” egy örület látszata volt. S Hans Dietrich naplójával éppen ezt fogalmazta meg, s mutatta meg a világnak.

Boško Petrović kommentárja nagy és sokrétű apparátussal keresi Hans Dietrich rejtélyét, a német katona titkát. Azt fejtegeti: tudta-e Hans Dietrich s az a sok százezer Hans Dietrich Európa térségein, hogy mit csinál; számolt-e tetteinek következményeivel, felmérte-e és értelmezte-e a jeleket, amelyek körülvették? Végző soron: felmerült-e Hans Dietrichben, a külváros lakójában, hogy miért folyik az elkeseredett harc ellene, honfitársai ellen, Németország ellen, fasizmus ellen, amely ott oly embertelen méreteiben mutatkozott meg? Vak volt-e, amikor a partizánok ellen harcolt, tudta-e, hogy azok miért küzdenek, érezte-e egy pillanatra is, hogy Európa átkozza őt és mindenkit, aki német, mert ez a nép a hódítás, a rab-ság jelképévé vált.

Majd húsz esztendőnek kellett elmúlnia, hogy ez a napló megjelenhessen. Nem kiadói akadályai voltak az eddigi megjelenésnek, hanem emberiek. Mert eddig lehetett-e valamit kezdeni ezzel a naplóval? Időnek kellett elmúlnia, hogy a napló megtalálóját kevésbé szenvedélyesen olvashassa és rezonálhasson rá. A behegedt sebek már nem fájnak, nyugodtan s elemzően lehet a múltat nézni, s belenézni az ellenség lelkébe. Hans Dietrich katonanaplója ugyanis ezt tárta fel. Nem szélsőségesen, de az általánosérvényűségnek egy olyan mértékével, amely időtől független, autentikus emberi dokumentummá avatja. Egy lélek állapotának az emléke ez, s az embertelenségről beszél. Figyelmet ezért érdemel.